

Я звинувачую Аушвіц. Родинні історії

КУПИТИ

Про книгу

Це книжка про Голокост, але не безпосередній, а в другому поколінні. Її героями-оповідачами є народжені після війни діти поодиноких уцілілих в Європі євреїв. Нерідко ці діти довідувалися про те, що довелося пережити їхнім батькам, у дуже дорослому віці. Іноді лише після смерті батьків.

Міколай Гринберг (нар. 1966)

фотограф і письменник, за освітою психолог. Багато років займається проблематикою та історією польських євреїв ХХ століття, застосовуючи передусім діалогічний метод, що дозволяє пізнати і зрозуміти історію та переживання інших людей. Автор фотоальбомів «Багато жінок» (2009) і «Аушвіц: що я тут роблю?» (2010). Виставляв свої роботи в галереях по всьому світі. Записав і видав три збірки розмов: «Уцілілі в ХХ столітті» (2012), «Я звинувачую Аушвіц. Родинні історії» (2014) та «Книга Виходу» (2018). Остання здобула нагороду книговидавців «Варшавська літературна прем'єра». Також автор тому оповідань «Рейвах» (2017), який потрапив до фіналу найпрестижнішої у Польщі літературної премії Nike. Найновішою на сьогодні книжкою Міколая Гринберга є збірка оповідань «Довірливе» (2020).

«Я звинувачую Аушвіц. Родинні історії» — це книжка про Голокост, але не безпосередній, а в другому поколінні. Її героями-оповідачами є народжені після війни діти поодиноких уцілілих в Європі євреїв. Нерідко ці діти довідувалися про те, що довелося пережити їхнім батькам, у дуже дорослому віці. Іноді лише після смерті батьків. Зазвичай вони погано розуміють значення таких слів, як вуйко й стрийко, тітка й кузина, бо для них це суто теоретичні поняття. Кожну з розказаних ними 24 історій можна розгорнути в роман. Проте Міколай Гринберг цього не робить — і читач отримує квінтесенцію долі людей, які, не зазнавши на власному досвіді нацистських переслідувань, усе одно виявилися враженими посттравматичним стресовим розладом».

Олександр Бойченко

Міколай
Гринберг

Я звинувачую Аушвіц

Я звинувачую Аушвіц

Міколай
Гринберг

Я звинувачую Аушвіц

Міколай
Грінберг

Родинні історії

Переклав із польської Олександр Бойченко

УДК 82.94

Г 11

Гринберг, Миколай

Я звинувачую Аушвіц. Родинні історії / Миколай Гринберг ; пер. із пол. Олександр Бойченко. – Чернівці : Книги – XXI, 2020. – 304 с.

ISBN 978-617-614-305-5

«Я звинувачую Аушвіц. Родинні історії» – це книжка про Голокост, але не безпосередній, а в другому поколінні. Її героями-оповідачами є народжені після війни діти поодиноких уцілілих в Європі євреїв. Нерідко ці діти довідувалися про те, що довелося пережити їхнім батькам, у дуже дорослому віці. Іноді лише після смерті батьків. Зазвичай вони погано розуміють значення таких слів, як вуйко й стрийко, тітка й кузина, бо для них це суто теоретичні поняття. Кожну з розказаних ними 24 історій можна розгорнути в роман. Проте Миколай Гринберг цього не робить – і читач отримує квінтесенцію долі людей, які, не зазнавши на власному досвіді нацистських переслідувань, усе одно виявилися враженими посттравматичним стресовим розладом.

Перекладач дякує головному редактору газети «Молодий Буковинець» Богданові Загайському, без якого шлях цієї книжки до українського читача був би значно довшим.

Перекладено за виданням:

Mikołaj Grynberg. Oskarżam Auschwitz. Opowieści rodzinne. – Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2014.

Жодну частину з цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

Copyright © by Mikołaj Grynberg

Copyright © by Wydawnictwo Czarne Sp. z o.o.

ISBN 978-617-614-305-5

© Книги – XXI, 2020, *видання українською мовою*

© Олександр Бойченко, 2020, *переклад*

© Анна Стьопіна, 2020, *обкладинка*

Усі права застережено.

Я звинувачую Аушвіц

Родинні історії

Голокост другого покоління

Щойно почувши про цю книжку, я подумав, що, мабуть, захочу її перекласти. Щойно почавши її читати, я вже знав, що обов'язково це зроблю. То ось вона українською.

Перш ніж стати письменником, зокрема – автором не завжди страшних, але завжди коротких і сильних оповідань, психолог за освітою і фотограф за професією Міколай Гринберг освоїв мистецтво спілкування, навчився бачити й слухати інших. Відтак після двох фотоальбомів видав три книжки розмов. Остання з них – «Книга Виходу» (2018) – тематично є найбільш «польською»: вона постала як спроба зрозуміти, «чому так багато євреїв виїхало з Польщі після подій березня шістдесят восьмого і чому стільки залишилося». Натомість перша – «Уцілілі в ХХ столітті» (2012) – це вписана у загальноосвітню «спілбергівську» практику збірка свідчень людей, які безпосередньо пережили Голокост. З одним винятком: у фіналі цієї збірки – як своєрідний епілог до неї – вміщено невеличку розмову з дочкою вцілілого подружжя Шеніерів. Дочка не знала Голокосту на власному досвіді, але виросла й була вихована під його незаперечним впливом.

За два роки виявилось, що цей епілог насправді був прологом до наступної книжки, яку ви тепер і тримаєте в руках. Усі її герої, тобто співрозмовники автора, народилися після війни. Ніхто з них особисто не ховався по підвалах і горищах від облав, не чекав із розпачем чи апатією на ліквідацію ґетто, не проїжджав у переповненому товарному вагоні через арку брами в Біркенау, не знемагав від голоду й холоду під

час «маршу смерті» вглиб Німеччини. А однак усі вони також є жертвами Голокосту. Хтось від раннього дитинства детально знав історію своєї родини, хтось до зрілого віку навіть не здогадувався про своє єврейське походження. Але уникнути травми не вдалося нікому. І в цьому полягає їхня головна спільна риса.

Окрім тривалого перебування в тіні батьківського болю, серед батьківських страхів, комплексів і «дивацтв», потужним чинником голокостівської травми для багатьох із них стала відсутність родичів поза межами дому. Зазвичай діти уцілілих погано розуміють значення таких слів, як вуйко і стрийко, тітка й кузина, а іноді й дідусь та бабуся, бо для них це суто теоретичні поняття. Нічого такого в їхньому оточенні ніколи не було. Як каже одна із Гринбергових співрозмовниць на ім'я Тоба, «це квінтесенція другого покоління. Нема до кого звернутися, бо довкола порожньо. Це мій Голокост. Успадкована порожнеча».

Втім, очевидними є не лише подібності, а й відмінності між різними представниками другого покоління. Діти вцілілих мають в анамнезі більш-менш однаковий батьківський досвід Катастрофи, проте самі здобували власну ідентичність далеко не в однакових умовах, які, за точним спостереженням авторки передмови до польського видання цієї книжки Анки Групінської, великою мірою залежали від країни проживання. «Що це означає – бути дітьми вцілілих?» – слідом за Міколаєм Гринбергом запитував себе я. І в підсумку отримав відповідь: бути дітьми вцілілих у Польщі, Ізраїлі й США – це все ж таки не одне й те саме.

Не певен, чи доречно тут застосовувати порівняльні ступені «важче» і «легше», але якраз у повоєнній Польщі зовсім не поодинокими були випадки, коли люди – часто виховані у змішаних родинях – десятиліттями не мали доступу до свого єврейського коріння і ледь не ставали (або

й ставали) антисемітами. Досить типовим польським прикладом є історія Зигмунта Стемпінського – варшав'янина 1947 року народження, чий батько не вагався вживати слово «жидок» стосовно тих, хто йому не подобався.

Після смерті й похорону батька в 1982 році Зигмунт увійшов до його кімнати, відчинив сервант і налив собі склянку віскі: «Аж на це входить мама й питає: “Що ти робиш?”. Я кажу: “П'ю віскі”. І вона починає на мене кричати: “Як ти можеш, це ж віскі батька!” Дурнувата ситуація: батько лежить у могилі, я його поминаю, а тут такі претензії. Я відреагував надзвичайно різко. Кинув їй: “Ти поводишся, як єврейська скнара”... І раптом я бачу, що моя мама блідне як стіна і падає в крісло, яке, на щастя, стояло позад неї. Сидить ледве жива й питає мене: “Звідки ти знаєш?..” Це був єдиний раз, коли мама наважилася на щирі розмову. Я запитав, чому вона стільки років це приховувала. Мама відповіла, що хотіла нас уберегти. Я запитав, чи вона усвідомлює, що її поведінка фундаментально вплинула на прийняття моїх рішень. Адже я б інакше поведився, якби в 1968 і 1970 роках усе це знав».

Отож не певен, наскільки доречними в міркуваннях про наслідки Шоа є порівняльні ступені, але, здається, дітям уцілілих, які виростили в Ізраїлі, було ще важче. Ні, звісно, вони жили під справжніми іменами й прізвищами, ходили до єврейських садків і шкіл, спілкувалися з єврейськими однолітками й самі себе вважали євреями. Ось тільки в очах довоєнних переселенців вони були євреями нижчого сорту. До розпочатого у квітні 1961 року судового процесу над Айхманом молода ізраїльська держава просто відмовлялася порушувати тему Голокосту, бо прагнула збудувати нову національну свідомість не на пасивній жертвовності й поразках, а на активному героїзмі й перемогах. Утративши родини й майно, зламані фізично й психічно, європейські євреї пробивалися до землі обіцяної, де раптом знову опинялися в гетто і слухали,

як сабри обзивають їх милом і вівцями, призначеними на забій.

Зневажені й дезорієнтовані, вони народжували дітей, яких нерідко або не посвячували у подробиці концтабірних поневірянь, або спілкувалися з ними алюзіями у стилі: «Доїдай і тішся, що ти не в Аушвіці. Там би ти оцінив, що таке їжа. Ти закип'ятив воду, як я тебе просив? Ні? В Аушвіці тебе б уже не було серед живих». Несвідомо знецінюючи життя своїх дітей, бо всі їхні – дитячі – проблеми виглядали нікчемними дрібницями на тлі Голокосту, вони водночас затято приносили себе в жертву дітям, оточували їх гіперопікою і самі не зауважували, як перетворювалися для них на табірних охоронців. Зате хворобливий характер такого виховання зауважували, подорослішавши, діти, які не раз у розповідях про атмосферу свого дозрівання вдаються до метафори отруєння. Отруєння не до кінця з'ясованими словами або ще токсичнішим за слова мовчанням.

Мабуть, найрадикальніше свої докори поколінню батьків формулює герой першого розділу Йосі:

«– ...я вважаю, що неможливо пережити Аушвіц.

– А всі ті, що вціліли?

– Вони якраз і є найбільшою перемогою Гітлера. Якби вони загинули, то на них би все й закінчилося. Але Гітлер їх випустив. Дозволив їм робити дітей і далі псувати світ... Ті, котрі вижили й потім наклали на себе руки, зробили більше для відродження повоєнного єврейського світу, ніж ті, котрі вийшли з таборів і завели сім'ї. Якби всі вчинили так, як перші, не було б усього цього бардака з другим поколінням».

Інакшою була ситуація тих, хто осів після війни у США. Коли в 60-х роках Ізраїль тільки вчився говорити вголос про прямих жертв Шоа, американські психіатри вже займалися притаманними другому поколінню розладами. Коли наприкінці 70-х згадуваний Зигмунт Стемпінський,

розмінявши четвертий десяток, усе ще й не підозрював, що він єврей, в американській літературі вже з'являлися книжки про друге покоління, як-от «Діти Голокосту: Розмови із синами й дочками уцілілих» Гелен Епштейн.

Євреї в США потрапили у відносно безпечне й прихильне середовище, в якому можна було нічого не приховувати. Вони могли звертатися до численних психотерапевтів, які допомагали їм виговорювати свої трагедії. Як наслідок, майже всі американські співрозмовники Грінберга твердять, що завжди, відколи себе пам'ятають, знали, через що пройшли їхні батьки. Знали і свідомо вирішили взяти на себе обов'язок збереження батьківських свідчень для майбутніх поколінь, як це роблять Дорон і Роджер – сини Кристини Хігер, чия «Дівчинка в зеленому светрі» частково лягла в основу фільму Агнешки Голланд «У темряві».

Щоправда, можливість безстрашно і безперешкодно висловлюватися за будь-якої нагоди теж має свої побічні ефекти, обертаючись то надто завченими від постійного повторювання фразами, то несумісними із законами фізики фантазіями, то безпідставною зверхністю і безапеляційністю суджень. Приміром, нетерпима до всього, крім власної думки, Сара, з якою Грінберг випадково познайомився на залізничній станції, без церемоній моментально називає його ідіотом за те, що він досі живе в Польщі. І пояснює: «Європа зіпсута тією війною. В усіх є щось на сумлінні й руки в крові... Поляки, українці, німці, швейцарці й усі решта – це народи убивць». Та й загалом, як зізнається автор, найсильнішу агресію у своїх багаторічних подорожах світом він відчував саме з боку американських євреїв.

Відчував, але ні в Америці, ні деінде від наміру записувати розмови з людьми, травмованими як пережитим, так і успадкованим стражданням, не відступився. Бо – як психолог – переконаний, що попри всі потенційні небезпеки, попри всі

прикрощі, сльози і біль, шлях до подолання травми пролягає не через її замовчування, а через проговорювання.

Проте передусім Миколай Грінберг сам є сином уцілілих, тож не має сумніву щодо мети своєї письменницької діяльності: «Розповідати про те, як через сімдесят років після закінчення війни вона далі точиться в наших домах і головах». Причому розповідати так, щоб родинні історії обпалених Голокостом поколінь, не втрачаючи виняткового характеру, набували універсального звучання і знаходили відгук та розуміння на загальнолюдському рівні. У нас, українців, є чимало причин уважно прислухатися до цих історій.

Олександр Бойченко

Від автора

Героїв моєї книжки поєднує те, що їх, як і мене, виховували люди, вцілілі в Голокості. А також те, що ми – євреї, і нас мало не бути, бо мало не бути вже й наших батьків.

Ще нас поєднують наші родинні дома, застигли в тіні великої жалоби. Смуток був їхнім непозбутнім складником, який часто залишався в позасловесній царині.

Нарікання в наших вустах звучало б як блюзнірство, тож ми не нарікаємо. Ми відчуваємо, що отримали «другий шанс», хоч особисто ніколи не втрачали першого.

Моїх співрозмовників супроводжує особливий різновид смутку, можливо, навіть ностальгії – за чимось незнаним. Вони рідко діляться ним з іншими, бо легко можуть виявитися неправильно зрозумілими. Як і їхні батьки, вони ведуть такі розмови переважно у власному середовищі, аби не мусити навзаєм доводити одне одному речі, в які неможливо повірити.

Ця книжка є спробою поділитися змістом розмов, які я веду багато років. Я вірю, що ці історії заслуговують на присутність у просторі, ширшому за саму лише групу підтримки.

Мені б хотілося колись почути, що вони є нашою – тобто всіх людей – спадщиною.

Кажуть, що час лікує рани.

Запрошую до читання.

Миколай Грінберг
(р. н. 1966)

Йосі

(р. н. 1960)

Ми домовляємося про розмову по телефону. Розмовляємо англійською.

Йосі: Я погоджуся за однієї умови. Ти прийдеш до мене додому, я або дружина відчинимо тобі двері, ми привітаємось і підемо до мого кабінету. Порозмовляємо собі, і я відпроваджу тебе до дверей. Може статися, що моя дружина запропонує тобі залишитися на вечерю чи хоча б випити чогось прохолодного, але ти культурно їй відмовиш, ми попрощаємося – і ти підеш. Гаразд?

Гаразд.

Тоді домовилися.

Із Йосі я зустрічаюсь у його тель-авівському помешканні. Він швидко веде мене до свого темного кабінету, де ми проводимо кілька годин.

Мене звати Йосі – на честь діда, якого німці вбили у Перемишлі. У мене є на чотири роки старша сестра Міріам – на честь татової сестри, яку німці вбили в Аушвіці.

Як ти знаєш, я зробив кар'єру в Ізраїлі й дуже цим пишаюсь. Я – не життєвий невдаха. Я народився в Аушвіці, виховувався в Аушвіці й день у день дозрівав із тим Аушвіцом.

Коли ти народився?

Запізно. Коли мій батько вже довів світові, що живий. Він мав первородну дочку, яка завжди була дуже до нього подібною. Виразний доказ, що він вижив. Чого ще бажати? Я з'явився, бо, мабуть, мама хотіла завести ще одну дитину.

Як було у вашому домі?

У нашому домі був Аушвіц. «Доїдай і тішся, що ти не в Аушвіці. Там би ти оцінив, що таке їжа». «Ти закип'ятив воду, як я тебе просив? Ні? В Аушвіці тебе б уже не було серед живих». Ми їздили на аушвіцькі канікули. У готелі, де ми зупинилися, якийсь дурень поскаржився татові, що не любить своєї роботи. І що почув? «Ніхто тебе тут силою не тримає, це ж не Аушвіц».

Де ви жили?

У Хайфі. Тато разом з іншими «Месниками»¹ Аби Ковнера влаштувався на флот і дуже швидко став офіцером. Вони всі мешкали поряд. Їх єднали нерозривні узи. Найбільшим святом цих родин було 19 січня. Прийняття, подарунки й розповіді про Аушвіц.

Чому 19 січня?

Бо тоді вони втекли з «маршу смерті»². Заховалися вночі на горіщі якоїсь стодоли й чекали, доки ціла колона вранці

¹ Навесні 1945 року вцілілі євреї з варшавського й вільнюського гетто запланували помсту, в результаті якої мало загинути шість мільйонів німців. Планувалося отруїти арсеном воду у водогонях кількох найбільших німецьких міст. План не був реалізований (де не вказано інше, примітки редакторки польського видання Юстини Домбровської).

² Маршами смерті в'язні називали евакуаційні піші переходи вглиб Райху під час відступу німецьких військ узимку 1944-1945 рр. Тут ідеться про розпочату 17 січня 1945 року «евакуацію» з Аушвіца 56 000 в'язнів, під час якої від холоду, виснаження та екзекуцій загинуло близько 15 000 осіб (прим. перекладача).

вирушить далі. Так вони врятувались і все життя тільки про це й говорили.

Тебе це дивує?

Мене дивує дещо інше.

Що?

Їм лише здавалося, ніби вони з того Аушвіца втекли. Серед цієї групи друзів була така нетипова родина: чоловік, жінка і її брат. Вони собі купили американське авто, щоб разом загинути.

Вони вчинили разом самогубство?

Ні. Вони купили машину, яка в разі чого вбила б усю трійцю.

Не розумію.

Ясно, що не розумієш. Цього неможливо зрозуміти.

А ти розумієш?

Звичайно.

Отже, це можливо зрозуміти.

Американські машини мали спереду не два сидіння, а капапу. Вони сиділи на ній разом, щоб у разі аварії всім загинути. Щоб ніхто не вцілів.

Тепер розумію.

Якщо ти це розумієш, значить, і з тобою теж щось не так. Вони вже не мали сил на ще одну самотність після чиеїсь смерті.

Чому ти погодився зі мною порозмовляти?

Бо хочу, щоб у твоїй книжці були різні погляди.

А твій який?

Якби сьогодні хтось навпроти школи вперіщив пса повідком, то завтра діти мали б у своєму розпорядженні кількох психологів і теревені про неконтрольовану агресію. Натомість коли вцілілі поверталися з війни, їм ніхто не простягнув руки. Ніхто не дав їм інструментів, які б допомогли повернутися до життя.

Гадаєш, існують такі інструменти?

Існують різні способи підтримки людей після травми. Не йдеться про забування того, що з ними трапилось.

А про що йдеться?

Про те, щоб вони могли якось жити й не отруювати життя іншим.

І як би це мало виглядати?

Не знаю, напевно, є якісь способи. Я собі мусив сам давати раду в ситуаціях, які виникали в моєму житті через батька.

У яких, наприклад?

Коли мені було п'ять, ми на чотири роки поїхали до Англії. Англійці в ті часи продавали нам підводні човни, а мій батько займався тими справами. Я там був новенький і не пасував. Не розмовляв англійською, не знав їхніх звичаїв. Нарешті я все надолужив, і тоді ми повернулися на батьківщину. Я не писав гебрайською, у мене був дивний акцент. Я не пасував. І знову все надолужив. Але якщо ти думаєш, що я почув від батька добре слово, то помиляєшся. Зрештою, я ніколи його не чув, хоча справді почав непогано давати собі раду. Мій батько ніколи не пишався мною. Може, один раз. Він прийшов до моєї канцелярії, оглянув усе і, здається, поплескав мене по плечах.

Здається чи поплескав?

Поплескав, але цього було замало. І запізно.

Твій тато живий?

Ні.

Ти встиг із ним про все це порозмовляти?

Не можу цього так назвати. Ми були разом у Польщі. Він попросив, щоб я з ним поїхав. Ми були у Кракові, бо звідти походить наша родина, і в Перемишлі. Там була якась родинна нерухомість, яку тато хотів продати. Випереджаючи твоє запитання: ні, в Аушвіці я не побував. До Перемишля, зрештою, вже теж ніколи не поїду.

Я так розумію, що та подорож до Польщі нічого між вами не змінила?

Можна так сказати.

А чому...

У моїх жилах тече – з наймолодшого віку – дуже багато Аушвіца. Не думаю, що мені треба його ще більше. Туди їздять ті, хто хоче більше зрозуміти. Я вже не хочу більше зрозуміти. Я звинувачую Аушвіц у тому, що він позбавив мене батька. Аушвіц є для мене і конкретикою, і символом усього Голокосту.

Я хотів запитати, чому ти вже ніколи не поїдеш до Перемишля?

Ми закінчили там справи, пов'язані з нерухомістю. Коли ми вийшли від юриста, я попросив тата сходити на єврейський цвинтар. Там похований мій дід, батько мого батька. Тато дуже не хотів, але я сказав йому: «Послухай, ми мусимо знайти його могилу й поставити там новий камінь». Тато сказав, що це не має сенсу, адже ми ніколи сюди не повернемося. «Саме тому ми й мусимо це зробити». На жаль, нам не вдалося знайти дідової могили. Цвинтар був у дуже поганому стані, а ми шукали навпомацки.

Дорогою назад до Кракова потяг пригальмував. Тато подивився у вікно й сказав: «Бачиш рампу? Тут нас тоді висадили». Він це сказав так, ніби говорив: «Дивись, які гарні квіти тут ростуть». У мене немає причини туди повертатися.

До Кракова теж ніколи не повернешся?

До Кракова я можу поїхати хоч завтра й оселитися там. Дуже люблю це місто й добре в ньому почуваюся, попри те що поблизу Аушвіц. Ти бував колись в Аушвіці?

Так.

Маєш якусь родинну історію, пов'язану з цим місцем?

Маю.

І ти ніколи не боявся Аушвіца?

Був такий момент, мені було років десять-дванадцять. Послухавши чергову табірну історію від бабці, я подумав, що поїздка туди, мабуть, є обов'язковою для всіх, і мене теж це чекає.

Ти запитав, чи маєш рацію?

Не пам'ятаю.

І все? Це якась ідилія.

Як Аушвіц присутній у твоєму дорослому житті?

Я дуже далеко від нього втік, але буває, що втрачаю пильність і... гоп, я знову там.

Наприклад?

Моєму синові було десь два роки, і ми збирались у відпустку. Знаєш, скільки речей треба набрати з собою, коли в тебе мала дитина? І от я стою в нашій кімнаті серед тих сумок і раптом починаю думати, що треба було б зібрати, якби довелося їхати з такою дитиною в Аушвіц чи Треблінку. Ледве взяв ситуацію під контроль.

А що було б, якби не взяв?

Вибухнув би плачем, який, певно, тривав би дотепер.

Ти розказав дружині, що тобі спало на думку?

Я намагаюся тримати свою родину подалі від цього всього.

Скільки вони знають?

Жінка знає багато, але я її не тримаю в курсі своїх міркувань. Діти знають про дідові воєнні випробування. Коли вони вже були трохи старші, я попросив батька написати, записати на плівку чи ще якимось інакше описати свої поневіряння. Я сказав, що його внуки мають право знати, що він пережив. Пояснював йому, що це не мусить бути щось велике: чотири-п'ять сторінок цілком досить.

Він написав?

Це перетворилося на п'ятирічний проєкт. Він написав книжку. Діти багато довідалися, хоч і не про те, яким він був батьком. І в цьому річ.

А ти прочитав його книжку?

Так, але майже нічого з неї не пам'ятаю. Мабуть, у все це втрутилася психологія. Хоч би що було в тій книжці, я вважаю, що неможливо пережити Аушвіц.

А всі ті, що вціліли?

Вони якраз і є найбільшою перемогою Гітлера. Якби вони загинули, то на них би все й закінчилося. Але Гітлер їх випустив. Дозволив їм робити дітей і далі псувати світ.

...

Ми сидимо тут удвох, майже сімдесят років по тому, і розмовляємо про те, що воно все в наших життях накоїло. То хто виграв? Не Гітлер? Я не вірю в ті дурниці про відбудовування життя після Голокосту. Робити дітей – це відбудовувати життя? Щоб робити дітей, не треба нічого вміти. Відбудовування життя – це праця над собою, а не роблення дітей. Ти сам бачиш, що діється з другим поколінням. А вже починаються проблеми з третім. І це ще не кінець. Перемога Гітлера триває.

То що, на твою думку, мали б зробити ті, хто вижив?

Або загинути в таборі, або... Я б не хотів після того всього жити.

Отже?

Ми підходимо до моїх найрадикальніших міркувань. Я вважаю, що ті, котрі вижили й потім наклали на себе руки, зробили більше для відродження повоєнного єврейського світу, ніж ті, котрі вийшли з таборів і завели сім'ї. Якби всі вчинили так, як перші, не було б усього цього бардака з другим поколінням. Погоджуєшся зі мною?

Ні.

Ми вичерпали тему?

Ми вперлися в стіну.

То зробимо так, як я говорив на початку. Я відпровожую тебе до дверей – і ми прощаємося.

Даніель

(р. н. 1955)

Із Даніелем Лятовіцьким я зустрічаюсь у малесенькій кав'ярениці на Нижньому Мангеттені. Довкола нас – лише три одномісні столики, але попри це дуже шумно. Розмовляємо англійською.

Даніель: Де ти народився?

У Варшаві.

А де виріс?

У Варшаві.

Знаєш іврит?

Ні.

А їдиш?

Ще менше. Не здав?

Почекай, я ще не закінчив. Ти жив коли-небудь поза межами Польщі?

Так, у Парижі.

Не хотів там залишитися?

А ти хотів би жити в Парижі?

Мені добре там, де я є.

Те саме зі мною.

Скільки тобі років?

Сорок сім, а тобі?

П'ятдесят вісім.

Якої ще первинної інформації нам одне про одного бракує?

Мій батько народився в 1908 році, а помер двадцять років тому. Його перша родина, тобто жінка й дочка, загинула під час війни. Моя мама народилася в 1927 році і всю війну пережила, ховаючись у лісах. Тато з мамою познайомилися під час війни, а в 1946 році виїхали до Штуттгарта, де пробули три роки. Моя старша сестра народилася 1947 року в таборі DP³. У 1949 році вони переїхали до Штатів.

Хто ти?

Американець, бо тут народився, і поляк, бо мої батьки не здали польських паспортів. Із татом я розмовляв їдишем, бо він так ніколи й не вивчив добре англійську. Це був простий чоловік без освіти. Мама встигла вивчити англійську ще перед моїм народженням. Тато дуже наполягав, щоб вона говорила до мене англійською, аби мене не сприймали за «грінера».

За кого?

Greener – це недавно прибулий, новачок.

Батьки розмовляли вдома польською?

Іноді так. Ця мова звична для мого вуха, але сам я не дуже багато можу нею сказати.

А що можеш?

Можу сказати: «*Я єстем добри хлопак*».

Чому ти погодився зі мною зустрітись?

³ DP (displaced persons camps) – табори для переміщених осіб, колишніх в'язнів концтаборів, примусових працівників і полонених з окупованих Німеччиною країн. Після 1945 року багато з них не повернулися на свої батьківщини, а залишилися – часто на кілька років – у таборах, створених переважно на території Німеччини. До них долучилися втікачі, зокрема чимало євреїв, які після війни покидали Польщу.

Людина дорослішає і починає відчувати потребу порозмовляти про речі, які відомо, що сталися, але вона ніколи раніше ні з ким про них не розмовляла. Батьки зі мною теж про це не розмовляли. Йдучи на цю зустріч, я запропонував своїй старшій сестрі піти зі мною, але вона відмовилася. Моя мама наполягала, щоб і я не йшов.

Чому?

У нашому домі багато зусиль вкладено в те, щоб ті історії ніколи не поверталися. Такий інстинкт уцілілих: жити, а не повертатися до смерті. Скажу тобі ще щось. Якби ти сам задзвонив до мене й попросив про зустріч, я б, напевно, відмовив. На щастя, вперше я почув про тебе від людей із консульства Польщі. Тому й погодився.

Чому ти консульству довіряєш більше, ніж мені?

Бо там є прихильна до мене особа, а тебе я не знав.

Звучить переконливо.

Я врахував також її думку, що наша зустріч може дати щось нове не лише тобі, а й мені.

Що ти маєш на увазі?

Те, що в мене буде шанс обговорити речі, про які я ніколи не розмовляв.

Ти ще з кимось радився з цього приводу?

Я дантист і зустрічаю дуже багато людей у своєму кабінеті. Учора я розмовляв з одним пацієнтом про зустріч із тобою. Сказав йому, що одна моя частина дуже з цього тішиться, а друга має надію з'їсти сьогодні щось таке, аби не змогти завтра з тобою зустрітись.

І що на це пацієнт?

Почав розповідати, що його батько був одним із солдатів, які визволяли концтабори, і ніколи нікому про це не розказував. Ніколи!

Щоб я правильно зрозумів: той чоловік був за чи проти нашої зустрічі?

Він відразу почав розповідати свою історію, але загалом був за.

Ти бував колись у вашингтонському Меморіальному музеї Голокосту?

Не бував і не побуваю. У мене ще є дуже багато книжок про Голокост, ціла полиця. Гадаю, ти належиш до тих, хто читає книжки з моєї полиці.

А ти їх не читаєш?

Зазираю. В одній навіть вступ прочитав.

Про що був той вступ?

Один чоловік поїхав до Польщі шукати сліди минулого своєї родини. Потім повернувся і розповів про це своїм батькам і дідусеві з бабцею. І я, читаючи, подумав, що ми не мали родини, крім нас чотирьох. У тебе були бабці й дідусі?

Були, троє. І ще один названий дід.

Отже, ти ніколи мене не зрозумієш.

А ти зрозумієш, що я був єдиною єврейською дитиною в школі? Або що у нас не було жодного єврейського сусіда довкола?

Вибач.

Не вибачайся, кожному з нас чогось бракувало. У тебе були єврейські приятелі в школі і єврейські сусіди?

Звичайно. Не було ніяких інших. Я ходив до єврейської школи з мовою їдиш, не з гебрайською. Влітку їздив із тими ж людьми в дитячі табори.

З моєї перспективи хоч їдиш, хоч гебрайська означає єврейська. Розкажеш мені про цей світ?

Сьогодні його вже немає, бо їдиш зник. Усе тепер гебрайське, але тоді існувала величезна група людей, які вирости в цій культурі й далі так жили. Школи, синагоги, кінотеатри, книгарні, розмови на вулицях – усе було мовою їдиш. Пам'ятаю навіть ушанування річниць повстання у Варшавському гетто, які відбувалися їдишем. Уся програма тут, на Мангеттені, була цією мовою. Це почало зникати у другій половині сімдесятих. Шкода, що ти ріс без цього всього.

Можна сказати, що в моєму житті був короткий їдиш-епізод, коли я разом із батьками й братом жив у Парижі, на початку вісімдесятих років. Одразу після приїзду я пішов до французької школи. Моя французька була тоді ще дуже слабенька. Замість ходити до школи я щодня їздив у квартал Маре, який тоді ще був кварталом євреїв-ашкеназі. Там я познайомився зі старшим чоловіком, власником маленької крамнички. Він і його жінка приїхали після війни з Польщі. Вони не мали дітей і швидко мене прийняли. У мене там був свій дзиглик, на якому я сидів і їв квашені огірки. Я до них говорив польською, вони до мене – на свій лад – також. Їхня мова була мішаниною польської і їдишу. Мій роман із ними тривав відносно недовго й різко закінчився, коли тато викрив моє злісне прогулювання школи. Іноді я ще зазиравав до того подружжя, але доля їхньої крамнички ідеально вписалась у процес занепаду культури їдиш.

Чому ти любив туди ходити?

Крім бажання уникнути школи, що теж мало своє значення, я відкрив там людей, які певним специфічним чином були подібні до моїх дідусів і бабусь.

Я теж влаштовую такі екскурсії в минуле. Їду в квартали, де я ріс, і прогулююся довкола тих будинків. І завжди за кілька хвилин мій мозок перемикається на їдиш.

На жаль, мій розум ніколи на їдиш не перемкнеться, але походи до тієї крамнички підштовхнули мене до роздумів, що таких людей, як це подружжя і мої дідусі-бабусі, є, мабуть, більше, тільки я не маю до них доступу.

Треба було пошукати в околицях, певно, були десь за рогом.

Це я знаю, бо вони приходили на мене подивитися, розмовляли над моєю головою і час від часу запитували, чи можу я сказати щось їдишем. Коли я говорив: «*Kish mir in tuxes*»⁴, – вони вмирили зі сміху і щипали мене за щічки.

⁴ Поцілуй мене в дупу (їдиш).

Твої батьки й дідусі-бабусі розповідали тобі, що з ними трапилося під час війни?

Так.

Але вони розповідали про всі ті страхіття чи тільки про те, що мешкали тут, а потім переселилися туди, і подібні загальні речі?

Розповідали досить багато.

У мене вдома про це не говорилося, але я пам'ятаю вшанування річниці повстання у Варшавському гетто. У 1963 році я дивився його по телевізору. І раптом, зовсім без попередження, тато почав мені розповідати, як востаннє бачив свою маму. Мені було вісім років, моя голова була зайнята переважно бейсболом і футболом. Відтоді я знав, що вже ніколи не зможу його ні про що запитати. Тато сказав, що хотів, і питання було закрите.

Звідки ти знав, що більше ніколи не зможеш до нього повернутися?

Це не була розмова батька з сином, це був монолог. Не я встановив принципи спілкування на цю тему, тож і не я міг їх змінювати. Можу розповісти тобі ще одну історію – святкову. На Песах ми читали в школі «Агада»⁵, і під час першого седеру вся друга частина оповіді була присвячена Варшавському гетто. День народження мого батька припадав на другий день Песаху, і повір мені, що у нас це ніколи не було веселе свято. Свічки завжди запалювались як свічі пам'яті.

Ти розмовляєш про це зі своєю сестрою?

Вона – єдина особа, з якою я принагідно торкаюся цих тем. Але наші розмови ніколи не починаються зі слів: «Слухай, я хотів би побалакати, бо вчора страшно плакав, коли пригадав собі...». Так – ніколи. Зазвичай вони починаються випадково.

⁵ «Агада» – оповідь про Вихід євреїв із Єгипту, яку читають під час седеру – урочистої вечери на свято Песах.

Часто плачеш, думаючи про війну?

Достатньо. Але я радше думаю не загалом про війну, а про долі моїх батьків.

Ти ніколи не намагався розпитати маму про минуле?

Кілька осіб намовляли мене взяти диктофон і почати її розпитувати, але я цього не зробив і ніколи не зроблю. Не тому, що мене це не цікавить, а тому, що почуваюся відповідальним за маму. Відповідальним за те, щоб у її житті виникало якнайменше страждання, а такі розмови, без сумніву, вельми збільшили б його кількість.

Відколи ти почуваєшся відповідальним за маму?

Відколи зрозумів, що можу її оберігати, не ставлячи їй запитань.

Скільки тобі було тоді років?

Років чотирнадцять-п'ятнадцять. І так усе залишилося дотепер. Що зовсім не означає, ніби я з мамою не розмовляю. Дзвоню до неї щодня.

А з татом ти розмовляв?

Мій тато завжди на щось хворів. Коли я сьогодні бачу тих, хто повертається з Афганістану чи Іраку з діагнозом ПТСР, то думаю, що в мого тата теж були не звичайні хвороби, а щось більше.

І мій тато, і моя мама, і, безперечно, твої дідусі-бабусі, а також батьки зазнали тривалого ушкодження. Минулого року в моєму місті молодий хлопець приніс до школи зброю і влаштував велику трагедію. Ти, мабуть, читав про це в газетах. Для нас усіх це була трагедія, і ми не могли після неї отямитися. Як це пов'язано з тим, що випало нашим батькам? Вони щодня зазнавали подібного впродовж багатьох місяців і років. Вони були мисливськими тваринами, день у день мусили здобувати поживу, залишаючись невидимими для інших. Це мене не просто жахає, я взагалі не можу собі цього уявити.

Ти часто про це думаєш?

Досить часто, але так само часто я думаю про те, що здатна зробити людина, аби вижити. Вони ніколи не розповідали детально, як їм це вдалося. Подавши клопотання про прийняття до громадянства Польщі, я боявся, що найняті мною для архівних пошуків польські адвокати знайдуть якийсь шматок паперу, де буде написано: «Якщо зустрінеш такого-то й такого, то знай, що під час війни він скоїв те і се, і його треба переслідувати».

Ти боявся, що це може мати стосунок до твоїх батьків?

Так. Я не знаю, як вони пережили війну, і не знаю, що я був би здатний зробити, аби вижити... Цього я боявся.

Але попри це все одно не запитував?

Ні. А ти запитував?

Якось я запитав свою маму, як вона ставиться до того, що її мама, вийшовши з табору, приїхала по неї з великим запізненням – десь через три місяці після визволення. Моя мама була тоді у Франції, її перекидали з одного сиротинця до іншого, а бабця всю війну нічого не знала про її долю.

Мабуть, вона фізично не могла вирушити по дитину. Люди після таборів були ледве живі.

Моя бабця, яка завжди була й дотепер залишається для мене героїнею, затрималася на довше, бо заснувала шпиталь, де найважче хворим в'язням допомагали оклигати перед поверненням додому.

Це дуже шляхетно з її боку.

Ти не поїхав би відразу шукати своїх дітей? Залишився б допомагати іншим?

Ти ставиш дуже важкі питання.

І так, і ні. Оскільки моя мама також вважала свою маму героїнею, то відповіла, що бабця вчинила шляхетно.

Так отож.

Тоді я запитав: якби я був нею, а вона своєю мамою, то чи залишила б вона мене в сиротинці й допомагала іншим.

І?

І сталася катастрофа. Та розмова обернулася для моєї мами двома роками важкої депресії.

І як ти після цього почувався?

Погано. Через власну цікавість я завдав їй великого болю.

Може, ти був замолодий?

Я не був замолодий. Я був зарозумілий. І вважав, що маю право розпитувати про їхні стосунки. Я не розумів, що моя мама не випадково вирішила стільки років не запитувати свою маму, чому та замість неї вибрала інших.

Я належу до тих, хто не ставить подібних запитань. Колись я бачив фільм про людей, які переховувалися в каналах. Хтось із них мав із собою дитину, яка розплакалася. Керівник групи сказав тому батькові: «Дай мені дитину», – взяв її і задушив. Я крикнув: «Як він міг таке зробити? Убивця!» А моя мама, яка сиділа поряд, спокійно сказала: «Не треба було приходити з дитиною».

Таким шляхом ти довідувався про ставлення батьків до тих подій?

Різними шляхами, але майже ніколи не прямими. Знаєш, чим найбільше пишався мій тато?

Тобою і сестрою.

Ні. Тим, що ми ніколи не знали голоду. Такий вигляд мав його успіх. А повертаючись до твоєї мами: може, ти не міг не поставити того запитання?

Не можуть не ставити запитань ті, у кого мізки набакир.

Запитання завжди небезпечні.

А твоя сестра ставить запитання?

Ні. Вона каже, що ми вирости в домі, де ніколи не було чути сміху. Завжди було сумно. Але я не можу сказати поганого слова про своє дитинство. Я в ньому був щасливий, живучи зі своїми батьками й сестрою.

А яким ти був підлітком?

Я був турботливим підлітком. Звичайно, у мене були свої справи з приятелями, але я ніколи не ставав причиною батьківських гризот. Я не хотів давати їм ще один привід для смутку. Нас було лише четверо, і ми мусили одні про одних дбати. У моєї жінки сімнадцять двоюрідних братів і сестер. Вони дуже рідко бачаться і так само рідко думають одні про одних. У наших батьків були тільки ми. Коли маєш повний кошик яєць, то якось переживеш, якщо одне розіб'ється. Але знаєш, як обережно треба тримати яйце, коли воно одне-єдине?

І хто був тим одним-єдиним яйцем?

Для кожного з нас чотирьох – решта троє. До сьогодні я дуже, дуже опікуюся своєю мамою і зроблю все, щоб її життя було якнайкращим. Щоб життя моєї сім'ї було найкраще. Щоразу, підіймаючи родинний тост, я говорю одне й те саме: «Лехаїм! Хай множиться наша родина! Живімо й кохаймося!» Моя дочка виходить заміж наступного року, а я вже сьогодні знаю, який тост виголошу на її шлюбі. Все просто, я не мушу вчити його напам'ять, бо вже знаю. Він для мене найважливіший на світі.

Буває, я часом сиджу при столі, де, крім моєї дружини й дітей, є також мій тато і брат із сім'єю. Це такі частки секунди. Ми дивимося одні на одних і...

О так, я дуже добре знаю ці сльози. Мабуть, я теж ваш брат. У нас це виглядало так: щоразу, коли мій тато сяде за склянку віскі, він брав шматочок хліба або хали і нюхав. Коли я трохи підріс, він давав мені краплю віскі в ложечці, а потім – шматочок хліба понюхати. Він завжди так робив, а тоді оглядав нас усіх. Коли він помер, я з дружиною і дочками та моя сестра з чоловіком і дочками сіли за стіл. Ми обоє випили по келишку віскі, після чого понюхали хліб. Ми не змовчалися, просто так вийшло. Відтоді цей жест означає для нас родину.

Мені трапляється підловити свого тата на тому, як він усіх нас рахує, коли ми всією родиною сидимо за столом. Я бачу, як він переводить погляд з одної особи на іншу і в його очах з'являються сльози.

Я роблю точно те саме, що й твій тато. Власне, на заручинах дочки я так і зробив: порахував усіх, і нас уже було не тільки четверо. Хоч я й старався стриматися, на мої очі набігли сльози.

Зовсім як тепер.

Я підняв келишок і, замість виголосити тост, почав усіх рахувати, і не зміг вимовити слів тосту, який і так усі знали.

Вони знали, чому ти плачеш?

Жінка й сестра знали, решта, мабуть, теж. Або невдовзі зрозуміють. Із твоїх сліз я бачу, що тобі не треба цього пояснювати.

Мені в собі не надто подобається, що я в таких ситуаціях не можу цього опанувати. Гадаю, мої діти можуть почуватися знічено, коли бачать сльози в очах свого тата.

Не переймайся цим, плач. Ліпше хай вони бачать тебе справжнього. Все одно ти не зможеш стриматися.

А ти бачив, щоб твій тато плакав?

Бачив сльози в його очах. Думаю, він, безумовно, багато плакав, але я ніколи цього не бачив. Із Польщі він повертався з мокрими очима.

Батьки після війни їздили до Польщі?

Тато поїхав наприкінці сімдесятих, мав залагодити там дуже важливу справу. Але до того я мушу розповісти тобі уривок із його воєнної історії. Витримаєш?

Постараюсь.

Мого тата разом із його двома братами запакували в поїзд і вислали до Треблінки. Дорогою вони спробували втекти. Одного брата застрелили в момент вистрибування, другого – ще за хвилину. Мій тато зламав ногу, але йому вдалося

поховати обох братів. І саме по них він повернувся наприкінці сімдесятих. Хотів поховати їх у Варшаві на єврейському цвинтарі. На жаль, він зумів відшукати тільки одного.

Це була єдина поїздка твого тата до Польщі?

Ні. В сумі він побував у Польщі, здається, тричі. Вдруге поїхав на могилу брата, а втретє відвідав Аушвіц. Там його скопив інфаркт, і за три дні він повернувся додому. Все закінчилося добре, але більше до Польщі тато ніколи не літав. У нас тепер там є родинний гріб, тож час від часу хтось із нас туди їздить. Останнього разу була моя дочка, а за якийсь час, певно, поїду я. Тепер, відколи я маю там брата... можна мені так тебе називати?

Ясна річ!

...відколи я маю там брата, мені буде трохи легше. А крім того, ти вмієш написати моє прізвище на слух. Тут я щоразу мушу вимовляти по літері: L-A-T-O-W-I-C-K-I, але все одно всі читають «Латовікі».

Я в Польщі теж дуже часто мушу вимовляти своє прізвище по літерах.

У нас нині майже кожен мусить так вимовляти своє прізвище.

А у нас майже ніхто.

Ще одна особа вміє написати моє прізвище: пані з консульства Польщі. Коли я почав їй вимовляти по літері, то почув: «Я знаю, як пишеться Latowicki». Увесь час мене мучить одне питання. Можна тобі його поставити?

Став.

Скажи мені, ти ніколи не думав про виїзд із Польщі?

Думав, кілька разів.

І куди б ти хотів виїхати?

Кудись, де не було воєн, де люди доброзичливі й усміхнені, де стоїть чудова погода й живеться недорого, а всі досягнення цивілізації – на відстані витягнутої руки.

Але ти залишився в Польщі.

Так, бо кожна альтернатива має свої недоліки.

Ти не розглядав можливості переїхати до Штатів?

А чи ти знаєш, що за всі роки моїх подорожей світом найсильніша агресія, з якою я зіткнувся, була з боку американських євреїв?

Не може бути!

Думай що хочеш, але я тобі кажу, що було саме так.

Що ти від них почув?

Що Польща – це не місце для євреїв, що не можна жити на цвинтарі, і як я можу виховувати там своїх дітей.

А інші євреї тобі такого не говорили?

Американські в цьому тримали першість. А ти б мені таке сказав?

Я розумію, чому вони так говорили, але не бачу причини для агресії в цьому питанні.

Ти б мені сказав це культурно, але зміст був би подібний. Я там жив, там народився, там народилися мої діти, там могила моєї мами... Якщо я звідти виїду, то не з власної волі.

Знаєш, мій новий братчику, звідти ніхто не виїжджав зі власної волі. Люди покидали все, не лише могили. Помешкання, роботу, крамниці...

То я ще якийсь час попилъную, що залишилося по тих крамницях.

По тих крамницях залишилися самі могили.

По тих крамницях залишився я, моя родина, трохи друзів... Звідси видно тільки могили, але там є ми, і ці нападки з-за океану не полегшують нам життя.

Недавно я прочитав, що в Берліні є досить велика група ізраїльтян, які живуть там і працюють. Виявляється, що їхні вцілілі дідусі-бабусі ними пишаються. Знаєш чому?

Знаю. Бо це доказ того, що вони перемогли Гітлера.

Так.

А я, живучи у Варшаві, є доказом того, що переміг Гітлер?

Ні, але пам'ятай приповідку: «Ти настільки щасливий, наскільки щасливою є твоя найнешасніша дитина». Розумієш?

Розумію. А зараз я тобі поставлю запитання. Мої діти мешкають у будинку, де жив мій дід і виріс мій батько, розумієш?

Розумію. Наймовірно, наскільки в різних середовищах ми виховувалися. До певного часу в мене взагалі не було друзів, які б не були євреями. Я ніколи не думав, що можна почуватися таким відчуженим від суспільства, як ти.

Даніелю, я маю надію, що я – частина польського суспільства. Не відбирай у мене цього.

Я маю на увазі, що це наймовірно, як ти попри все залишаєшся євреєм. Хоча виховувався без єврейських шкіл, без єврейських свят і без єврейських друзів.

Із цього випливає висновок, що я – гірший представник діаспори, ніж ти.

Ну так.

А мені б хотілося, щоб ти сказав: «Ну ні».

Маєш рацію, вибач. Чому ти робиш те, що робиш? Чому сидиш зі мною стільки часу й слухаєш усе, що я говорю?

Я здобув нового брата, а це вже щось, правда?

Ти ходиш до синагоги?

Ні.

А кадиш⁶ над могилою своєї матері прочитав?

Ні.

А що промовив?

Разом із татом і братом ми промовили... дуже довгу тишу.

То я єврей для тебе чи ні?

Ти весь час ним був.

⁶ Кадиш – молитва в юдаїзмі; тут ідеться про «кадиш сироти», тобто молитву сина по смерті батька або матері (прим. перекладача).

А що ти скажеш мамі про нашу розмову?

Скажу, що зустрів чоловіка з Польщі й ми розповіли один одному цілком різні історії, які виявилися цілком ідентичними. Коли я увійшов до цієї кав'яреньки, ти, перш ніж ми навзаєм представилися, глибоко подивився мені в очі. Я не був певен, чи це ти, але твій погляд, трохи довший, ніж такі погляди зазвичай тривають, вартував моєї півторагодинної поїздки на Мангеттен. Твої очі були сумні, а я вже знав такі очі. Так на мене дивився мій батько. Щоразу, коли я повертався зі школи, тато мене кликав і дивився мені в очі. Іноді в мене навіть складалося враження, що він дивиться крізь мене кудись далі. Це завжди тривало для мене трохи задовго, а тоді тато казав: «Іди скажи мамі, що ти повернувся». Я скажу мамі, що ми випили кави й подивилися один одному в очі.

Зигмунт і Кшиштоф

(р. н. 1947)

Ми зустрічаємось у варшавському помешканні Кшиштофа. Брати Стемпінські сідають по один бік столу, я – по другий. Перед кожною висловленою котримсь із них реплікою брати-близнюки обмінюються багатозначними поглядами. Розмовляємо польською.

У якому році ви народилися?

Кшиштоф: У 1947-му, у Варшаві.

Яким був ваш родинний дім?

Зигмунт: Ми мешкали з дідом і бабцею, маминими батьками. Вдома говорилося, що мамин батько був італійцем, а ма-ти – французенкою.

Кшиштоф: Нас навіть похрестили.

Зигмунт: Мама показала нам тоді знімки зі свого першого причастя.

Ви жили у Варшаві?

Кшиштоф: Так. Ходили до одної школи з твоїм батьком.

До школи ТРД № 5?

Кшиштоф: Так. Її вибрала мама, з татом у цьому питанні ніхто не радився.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ